

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ СЕРЕДИНИ ХХ СТОЛІТТЯ В СУСПІЛЬНІЙ ТА НАУКОВІЙ ДУМЦІ

Юрій ЗАЙЦЕВ

ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ (XIX–XX ст.)

У зв'язку з актуалізацією проблеми формування ідеології поступу незалежної України як системи поглядів на її минуле, сучасне й майбутнє запропоновано короткий ретроспективний огляд зародження, розвитку та спроб реалізації національної ідеї, зокрема її стрижневої складової – духовної основи визвольної боротьби та самостійного державного будівництва.

Ключові слова: національна ідея, незалежність України, підпільна організація, тоталітарна система, визвольна боротьба, УНР, ОУН, УПА, опозиційний рух.

В українському суспільстві досі точаться дискусії щодо національної ідеї. Один з колишніх очільників нашої незалежної держави принагідно зробив висновок, що в Україні національна ідея не спрацювала. Мабуть, автор цієї заяви потрапив під вплив теоретичних “досягнень” радянської гуманітарної науки, оскільки марксистсько-ленінська ідеологія взагалі не визнавала явища, яке можна було б означити таким терміном¹.

Нині сформульовано чимало різноманітних визначень національної ідеї та її численних складових. Отже, національна ідея – це духовна основа нації, яка визначає її ціннісні орієнтації. Це усвідомлення спільності історичної долі, генетичного зв'язку нації, держави та особи, це ідеал народу, уявлення про призначення нації та її місце в світовому співтоваристві. В політичному сенсі – це духовне підґрунтя самоідентифікації, національно-визвольного руху, державності, незалежності, стрижень ідеології, проект майбутнього нації². Зосередимо увагу на політичній складовій української національної ідеї, зокрема теоретичному обґрунтуванні боротьби українського народу за свою державність і самостійність.

У генетичній пам'яті українців завжди зберігалися традиції державності, соборності, незалежності й європейськості Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, козацької республіки Богдана Хмельницького, державницьких прагнень Івана Мазепи, конституції Пилипа Орлика...

Двадцяте століття в історії цивілізації стало часом докорінних соціально-політичних змін. Низка колонізованих народів через національне самоусвідомлення

---

¹ Фартушний А. Українська національна ідея як підстава державотворення: Монографія / А. Фартушний. – Львів: Вид-во НУ “Львівська політехніка”, 2000. – С. 10.

² Нагорна Л. Національна ідея / Л. Нагорна // Енциклопедія історії України: У 10 т. / [редкол. В. Смолій (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 2010. – Т. 7. – С. 264.

дійшла потреби економічного, культурно-духовного, а головне – політичного усаможусамостійнення, яке досягали різними шляхами, зокрема й мілітарними. У підросійській Україні початки національного відродження пов'язують з “Енеїдою” Івана Котляревського (1798), збіркою українських історичних дум, опублікованих 1819 р. українським патріотом грузинського походження князем Миколою Цертелєвим, “Українським альманахом” (1831), виданим ідеологом слов'янської єдності філологом з Харківського університету Ізмаїлом Срезневським. У Петербурзі 1840 р. побачив світ “Кобзар” Тараса Шевченка, а 1841 р. Євген Гребінка надрукував рідною мовою альманах творів українських літераторів “Ластівка”. Згодом у середовищі таємного Кирило-Мефодіївського братства (Київ, 1845–1847) викристалізовується ідея “про волю національності” (І. Франко), якою послуговувалися Микола Костомаров і Тарас Шевченко. Члени Кирило-Мефодіївського братства виступали за ліквідацію кріпацтва і самодержавства, “об'єднання всіх українських земель, національне визволення України” та створення федерації самостійних і рівноправних демократичних слов'янських держав³. Між іншим, один з пунктів Статуту Товариства декларував освіченість і чисту моральність як умову участі у владі⁴. Ця засада не втратила своєї актуальності донині. У правилах Кирило-Мефодіївського братства було зазначено: якщо його член потрапить до рук ворогів і залишить у матеріальній скруті сімейство, Товариство допомагає йому⁵. Цей постулат, до речі, став моральною нормою опозиційного руху післясталінського періоду. В Україні та за кордоном створювали фонди допомоги родинам в'язнів.

У підавстрійській Галичині XIX ст. національне відродження сягає 1830-х років і пов'язане з діяльністю Маркіяна Шашкевича (1811–1843) та громадсько-культурним угрупованням “Руська Трійця” (до нього входили ще Іван Вагилевич та Яків Головацький). Опублікований ними альманах “Русалка Дністрова” (1837) за визначенням І. Франка був свого часу “явищем наскрізь революційним”⁶. У статті “Русини” (1835) М. Шашкевич виступив переконаним поборником окремішності української нації й соборності України, зазначивши, що русини [тобто, українці] – народ, який, мабуть, єдиний з-поміж усіх слов'ян “зберіг в чистоті, повноті і молодечій силі первісну подобу. Від середини Галичини геть за Дон аж до Кавказу, від Тиси, Карпат і Чорного моря до Литви знайдеш ту саму мову, ті самі народні вірування, ті самі звичаї і обряди, те саме життя і серце, ту саму душу, отже, один і той самий народ, лише під різними іменами (русинів, червонорусів, малоросів, козаків)... Ця нація має свої безсумнівні особливі прикмети в мові і характері, які відрізняють її як від поляків, так і від великоросів...”⁷. Знаний історик і багатолітній дослідник “Руської Трійці” й “Весни народів” 1848 р. Феодосій Стеблій

³ Грицак Я. Початки національного відродження / Я. Грицак // Історія України / [відп. ред. Ю. Сливка, керівник авт. кол. Ю. Зайцев]. – 4-те вид. – Львів: Світ, 2003. – С. 203–205; Стеблій Ф. “Слово перестороги” В. Подолинського / Ф. Стеблій // Український історичний журнал. – 1966. – № 12. – С. 44.

⁴ Статут Кирило-Мефодіївського братства [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://thales2002.narod.ru/kmb.html>. (27.08.2012 р.)

⁵ Главные правила общества // Там само.

⁶ Франко І. Критичні письма о галицькій інтелігенції / І. Франко // Зібрання творів: У 50-ти тт. – К.: Наукова думка, 1980. – Т. 26. – С. 90.

⁷ Шашкевич М. Русини / М. Шашкевич // Стеблій Ф. Маркіян Шашкевич – провісник незалежності соборної України. Історико-культурний нарис. – Львів, 2011. – С. 31.

зазначав, що М. Шашкевичу судилося стати “прапором української національної ідеї в Галичині”. Символічно, що під час перепоховання М. Шашкевича 1893 р. на Личаківському цвинтарі у Львові замайорили національні прапори⁸.

Творчість та суспільно-політичні погляди М. Шашкевича, Т. Шевченка чи І. Франка надзвичайно актуальні. Сучасним лжепатріотам, “захисникам” української мови* можна адресувати таке послання М. Шашкевича:

*“Руська мати нас родила,
Руська мати нас повила,
Руська мати нас любила:
Чому ж мова їй немила?
Чом ся не встидати маєм?
Чом чужую полюбляєм?...”*⁹

Знаковою постаттю українського національного руху в Галичині був Василь Подолинський (1815–1876). Влітку 1848 р. під час так званої “Весни народів” – революцій в низці країн Європи – він написав польською мовою брошуру “*Slowo przestrogi*” (“Слово перестороги”). Намагався видати її в м. Сяноку, але йому відмовили. Єдиний примірник 1913 р. відшукав літературознавець Василь Щурат. У 1994 р. в “Записках НТШ” Ф. Стеблій опублікував цю важливу працю та проаналізував висловлені у ній думки. В. Подолинський звертався зокрема до польської громадськості з пропозицією припинити протистояння з українцями, налагодити взаємини на засадах демократії та рівноправності, а також наголошує на національній ідентичності українців, для яких свобода і національна самостійність – поняття нероздільні¹⁰. Виокремлює він також думку щодо європейського вибору України: “Так, ми – русини і віримо твердо у воскресіння вільної, незалежної Русі... Ніщо не може здержати нас від стремління, загальних для цілої Європи... Усі ми хочемо бути вільними разом з іншими народами...”¹¹

Феодосію Стеблійові треба було мати велику наукову й громадянську мужність, щоб після серпневих арештів національно свідомої інтелігенції 1965 р. та під час політичних процесів 1966 р. цитувати вислови В. Подолинського щодо необхідності утворення самостійної України в “Українському історичному журналі” – офіційному органі Інституту історії НАН УРСР та Інституту історії партії ЦК КПУ – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Йому вдалося приспати пильність

⁸ *Стеблій Ф.* Фундатор “Руської Трійці” / Ф. Стеблій // Маркіян Шашкевич... – С. 5; *Патер І.* Українська самостійна думка на зламі XIX–XX століть / І. Патер // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 9: Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стеблія. – С. 498.

* За поданням народних депутатів України В. Колесніченка та С. Ківалова Верховна Рада України 13 липня 2012 р. ухвалила Закон “Про засади державної мовної політики”, яким надано преференції домінуючій у багатьох регіонах російській мові, фактично забезпечивши їй статус другої державної на шкоду встановленій чинній Конституції, у якій чітко зазначено, що єдиною державною мовою є українська.

⁹ *Шашкевич М.* Руська мати нас родила... / М. Шашкевич // Стеблій Ф. Маркіян Шашкевич... – С. 31.

¹⁰ *Стеблій Ф.* Визначна пам’ятка української політичної думки / Ф. Стеблій // Подолинський В. Слово перестороги / [упор. Ф. Стеблій]. – Львів, 2001. – С. 13.

¹¹ *Подолинський В.* Слово перестороги. – С. 51, 56, 59.

цензорів посиленням на Ф. Енгельса щодо прагнення підавстрійських українців возз'єднатися з усім українським народом¹².

До речі, подібні публікації не залишалися непоміченими українськими політв'язнями в радянських концтаборах. Левко Лук'яненко, Ігор Калинець, інші репресовані в інтерв'ю та розповідях зазначали, що вони в неволі передплачували газети і журнали, замовляли різні видання й уважно знайомилися з історичними дослідженнями, зокрема й науковців тодішнього Інституту суспільних наук АН УРСР¹³.

В. Подолинський заповідав “воскресіння усієї Слов'янщини, федеративної та ліберальної, у яку міцно, по-руському вірю”. Актуальною є його думка щодо ролі середнього класу в боротьбі за незалежність. Йдеться про “інтриги вищих кіл, між якими мусить тиснутись середній стан, цей природний прихильник волі”¹⁴. Постулат про інтриги засвоїли більшовики, винищуючи так званих куркулів. А сьогодні олігархи руками приручених нардепів “відстрілюють” “прихильників волі” Податковим кодексом.

До відомих діячів українського відродження, з якими В. Подолинський навчався в семінарії, належали Григорій Боднар, Рудольф Мох, Данило Танякевич, Лев Трещаківський. На кілька років старшими були Іван Вагилевич та Антін Могильницький. У цьому товаристві виділявся ровесник В. Подолинського Степан Качала (1815–1888), який закінчив Львівський університет, а 1948 р. сприяв утворенню Головної Руської Ради, був співзасновником Галицько-руської матиці, брав участь у Слов'янському з'їзді в Празі. Згодом обирали С. Качалу до галицького сейму та австрійського парламенту, він брав участь у заснуванні “Просвіти” (1868), написав кілька історичних праць, зокрема “Коротку історію Руси”, виступав проти московщення української літературної мови. В політиці відстоював федерацію вільних народів на засадах самоврядування, рівноправності і самостійності¹⁵.

У період кардинальних змін на політичній карті Європи виникла перша легальна українська політична організація в Галичині – Головна Руська Рада. У програмній відозві до народу від 10 травня 1848 р. наголошувалося: “Ми, галицькі русини, належимо до великого руського народу, котрий одним говорить язиком і 15 мільйонів виносить, з котрого півтретя мільйона Галицьку землю замешкує. Той народ був колись самодіяльний, рівнявся в славі найможнішим народам Європи, мав свою письменну мову, свої власні устами, своїх власних князів, одним словом був у добрім буттю, заможним і сильним”. Рада делегувала своїх представників до Праги на Слов'янський з'їзд, де домоглася укладення угоди про рівноправність українців і поляків у Галичині, але реалізувати її не вдалося. Головна Руська Рада також надсилає петиції та делегації до імператора та парламенту з вимогами надання Східній Галичині статусу окремішньої адміністративної одиниці з правами національно-територіальної автономії, створення української військової формації – національної

¹² Див.: *Стеблій Ф.* “Слово перестороги” В. Подолинського... – С. 44–51.

¹³ Інтерв'ю Юрія Зайцева з Левком Лук'яненком 27.03.2010 р. // Приватний архів Ю. Зайцева; Одержимість: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ігорем Калинцем. – Львів, 2002. – С. 48.

¹⁴ *Подолинський В.* Слово перестороги. – С. 56, 59.

¹⁵ *Стеблій Ф.* Визначна пам'ятка... – С. 8–9; *Голобуцький П.* Качала Степан / П. Голобуцький // *Енциклопедія історії України.* – К.: Наукова думка, 2007. – Т. 4. – С. 154–155; *Гнатюк В.* Національне відродження австро-угорських українців (1772–1880 рр.) / [упор. Ф. Стеблій]. – Львів, 2006. – С. 73–74.

гвардії, заснування Народного Дому. Протягом короткого часу свого існування (1848–1851) Головна Руська Рада утворила в Галичині близько 50 своїх філій, які сприяли пробудженню національного життя та піднесенню національного духу. У Львові 1849 р. на пожертви населення було засновано Народний Дім, однак згодом ним заволоділи москвофіли. Рада видавала також перший український часопис в Галичині – “Зорю Галицьку”, яка виходила від 15 травня 1848 р. до кінця 1857 р.¹⁶

У 70–80-х роках XIX ст. на українському громадсько-політичному небосхилі з’явилася зірка інтелектуала з Полтавщини Михайла Драгоманова. Він вважав, що вирішальними факторами розвитку національної самосвідомості є культурницька та освітня діяльність інтелігенції. Однією з головних складових цього процесу було усвідомлення соборності України. Кредо Драгоманова в культурі – раціоналізм, у політиці – федералізм, у соціальних процесах – демократизм¹⁷. Без політичної автономії України, на думку М. Драгоманова, не може бути національної автономії. До федерації вільних народів українці мали б входити добровільно, як рівноправні її члени. В майбутньому вільна Європа становила б конфедерацію держав. Підґрунтям для єднання вільних народів мали бути права людини та громадянина, місцеве самоврядування територій і національних громад¹⁸. Хвилювали Драгоманова й проблеми еміграції. Він радив, як уберегти молодь від “утікачки... од України і українства” до багатих країн, як відстоювати національні інтереси¹⁹. Гострою тоді, як і нині в самостійній Україні, була проблема виживання української мови. Нехтуючи циркуляром міністра внутрішніх справ П. Валуєва про заборону друкування українською мовою наукових, навчальних та релігійних книг, Драгоманов опублікував у газеті “Санкт-Петербургские ведомости” низку статей, в яких висловився проти політики російщення української школи, науки й духовного життя. У праці “Малороссия в ее словесности” обстоював тезу, що український народ – спадкоємець не тільки козацтва, а й державницьких традицій Київської Русі й Галицького князівства²⁰.

Одним з найвідоміших поборників усамостійнення й соборності України був Юліан Бачинський (1870–1940). Народився він на Тернопільщині, навчався у Львівському та Берлінському університетах. Головна його праця – “Ukraina Irredenta” (“Україна уярмлена”), опублікована 5 січня 1895 р. у Львові²¹. Ю. Бачинський мріяв про “вільну, велику, політично самостійну Україну, одну, нероздільну від Сяну по Кавказ”²². Характеризуючи роль держави, Ю. Бачинський зазначав, що остаточ-

¹⁶ Гнатюк В. Національне відродження... – С. 69–70, 78; Стеблій Ф. Володимир Гнатюк – історик національного відродження на західних землях України // Там само. – С. 29, 31–32.

¹⁷ Лисий І. Драгоманов Михайло Петрович [Електронний ресурс] / І. Лисий // Режим доступу: <http://litopys.org.ua/fdm12.htm>. (28.08.2012 р.)

¹⁸ Огородник І. Михайло Драгоманов [Електронний ресурс] / І. Огородник // Історія філософської думки в Україні // Режим доступу: http://pidruchniki_ws/13820328/filosofiya/oleksandr_kistyakivskiy. (28.08.2012 р.)

¹⁹ Мислович Н. Драгоманов Михайло Петрович – учений, політик, публіцист. До 170-річчя від дня народження [Електронний ресурс] / Н. Мислович // Режим доступу: <http://kpi.ua/dragomanov>. (28.08.2012 р.)

²⁰ Режим доступу: <http://www.ukrreferat.com/index.php?referat=11909&pg=0>.

²¹ Див. Режим доступу: zik.ua/ua/news/2012/01/05/327359 (30.08.2012 р.); Грицак Я. До генези ідеї політичної самостійності України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. – Львів, 1994. – Вип. 1. – С. 131.

²² Див. Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki/Бачинський_Юліан_Олександрович. (30.08.2012 р.)

ною метою кожного народу є не держава, а його вільний культурний розвиток, а держава є засобом реалізації цієї мети. Політично самостійна “Україна буде мати тоді свої фінанси і свій промисел, усе в своїх руках, і політику заграничну, і політику внутрішню, – буде панею у своїм домі, буде розпоряджатися в ній так, як буде уважати за найліпше, не оглядаючися на інших і не спинювана в тій роботі чужими”²³. Передбачив Бачинський і розпад великих імперій – Австро-Угорської і Російської. Остання, зокрема, економічно поділена на три території: польську, українську і російську, які, власне, й стануть основами незалежних держав. Хоча історичною метою є не створення національної держави, а благо окремого індивіда²⁴. Таких функцій самостійної держави не усвідомили досі очільники сучасної України.

Високо оцінив працю Ю. Бачинського Іван Франко у статті-рецензії, опублікованій у Львові того ж 1895 р. Він виокремив найголовніші ідеї автора: Україна “мусить швидше чи пізніше стати самостійною державою, витворити свою літературу і штуку [тобто, мистецтво], зукраїнчити всі різномірні елементи на своїй території, а бодай скупчити їх довкола спеціальних українських інтересів економічних”. “По виборенню політичної волі, – наголошував Ю. Бачинський, – власне Україна буде найбільшим ворогом єдності з Росією, бо її економічні інтереси будуть на цій єдності найбільше терпіти”²⁵. Проаналізувавши висловлені Ю. Бачинським міркування, Франко зробив однозначний висновок: “Раз відчута буде – у кого з національних, у кого з економічних причин – потреба політичної самостійності України, то справа ця ввійде на порядок дня політичного життя Європи і не зійде з нього поки не здійсниться”²⁶.

Низку оригінальних тез висловив І. Франко у статті “Поза межами можливо-го”, опублікованій 1900 р. у львівському “Літературно-науковому віснику”. Зокрема мислитель засуджував тих перевертнів, які задля власної вигоди сьогодні протиставляють економічні інтереси голодного люду ідеалам самостійності, а завтра звинувачуватимуть народ у пріоритетності “шлункових” ідей. Насправді ж соціальна боротьба зводиться до усунення економічного визиску з боку насамперед чужих, а потім і своїх визискувачів. Національно-економічні проблеми стимулюють націю до виборювання політичної самостійності, інакше неминучою є перспектива “економічного невілляництва, занидіння, пауперизації, культурного застою й упадку”. Щоб зберегти статус-кво, згадані політикани закликають дотримуватись “політичного і соціального спокою, при якому б без перешкоди могла функціонувати та драбина, по якій одні йдуть угору, а другі в долину... Соціальна динаміка нашого часу показує, що збагачення одиниць стоїть у простій пропорції до зубожіння народної маси, а число збагачених одиниць стоїть у простій пропорції до числа зубожілих... Чим більше нагромадження багатства в одних руках, тим більші простори займає

²³ Див. Режим доступу: school.xvatit.com/index.php. (30.08.2012 р.)

²⁴ Кірюхін Д. Незвичний марксизм. Боротьба Юліана Бачинського за незалежність України / Д. Кірюхін // День. – 2004. – 4 червня.

²⁵ Франко І. *Ukraina ingredita* / І. Франко // Вивід прав України. Документи і матеріали до історії української політичної думки. – Нью-Йорк: Вид-во “Пролог”, 1964. – С. 133.

²⁶ Там само. – С. 137.

зубожіння мас. Соціальний спокій – це найкраща гарантія для п'явок висисати їх жертви”²⁷. Актуальною залишається ця теза й у сучасній Україні.

Цінуючи М. Драгоманова, який характеризував значення і становище українського народу як самостійної нації, І. Франко різко критикував його за позицію “міститися українству і політично, і літературно під одним дахом з російством”, як це робили М. Гоголь та М. Костомаров. Спроба Драгоманова ширити ці ідеї в Галичині зустріла рішучу відсіч. І. Франко зазначав, що, не маючи в душі ідеалу національної самостійності, “найкращі українські сили тонули в общеросійським морі”²⁸. До речі, загальноросійське море ще й нині продовжує поглинати найталановитіших українських діячів науки, техніки, літератури та мистецтва.

І. Франко розкритикував Марксову теорію визначальної ролі матеріального виробництва не лише в економічному, а й у політичному та духовному розвитку людства, стверджуючи, що двигуном економічного поступу є комплекс фізичних і духовних потреб людини і суспільства в цілому: “Де нема росту, розвитку, боротьби і конкуренції в сфері ідеалів, там і продукція [тобто, виробництво] попадає в китайський застій”. Щоправда, в сучасному Китаї цей висновок Франка, мабуть, врахували. Ще більше значення ідеал має у сфері суспільного і політичного життя, який зводиться до розвитку нації. Інтернаціональними ідеалами, на думку Франка, фарисеї прикривають панування однієї нації над іншою, а сентиментальні фантасти “вселюдськими” фразами прикривають своє духовне відчуження від рідної нації. Франко висловив ще одне унікальне передбачення: “Може бути, що колись надійде пора консолідування якихось вольних міжнародних союзів для досягнення вищих міжнародних цілей (наприклад, Європейський Союз. – Ю. З.). Але це може статися аж тоді, коли всі *національні* змагання будуть сповнені і коли національні кривди та неволення відійдуть у сферу історичних споминів”²⁹.

На світанку XX століття І. Франко вважав, що ідеал національної самостійності лежить поки що поза межами можливого. Але тисячні стежки ведуть до його здійснення. І лише від усвідомлення цього ідеалу залежатиме: підуть українці тими стежками чи звернуть на манівці³⁰.

Популяризував самостійницькі ідеали й Микола Міхновський (1873–1921), нащадок стародавнього козацького роду, син священика з Полтавщини. З 1890 р. навчався на юридичному факультеті Київського університету, брав активну участь в українському національному русі. Але культурницька діяльність його не задовольняла. Він висунув гасло державної незалежності української нації. 1891 р. увійшов до таємної молодіжної організації “Братство тарасівців”, яку заснували кілька студентів Харківського та Київського університетів, за ініціативою Івана Липи. В Каневі біля могили Тараса Шевченка вони склали присягу на вірність Україні. М. Міхновський став ідеологом і одним із лідерів Братства. Написав політичну програму організації – перший публічно оголошений і опублікований документ українського самостійницького руху. Його зачитав Іван Липа в лютому 1893 р. на вечорі пам’яті Т. Шевченка в Харкові. Частково доопрацьована ця про-

²⁷ Франко І. Поза межами можливого / І. Франко // Вивід прав України. – С. 144–146.

²⁸ Там само. – С. 148–149, 153.

²⁹ Там само. – С. 149–151.

³⁰ Там само. – С. 151–152.

грама в квітні була анонімно опублікована друкарнею НТШ у Львові в місячнику політики, науки і письменства “Правда” (т. XVII, вип. 50) під назвою “Profession de foi молодих українців”³¹.

У 90-ті роковини першої публікації кредо Тарасівців цей історичний документ передрукував із “Правди” мюнхенський журнал “Сучасність”³², а на 100-річчя “Братства” за тим же джерелом автор цих рядків, зважаючи на буремні події початку 1990-х, вмістив його на сторінках львівської міської газети “Ратуша”³³. З-поміж численних програмних засад виокремимо такі: “Наука і життя Вкраїнського народу доводять нам, що Україна була, есть і буде завсіди окремою нацією, і як кожна нація, так і вона потребує національної волі для своєї праці й поступу”. Декларувалася також вимога повної автономії всіх народів, бо вони “у Російській державі не можуть разом, купую, з однією мовою і накиненими спільними інтересами йти шляхом поступу”. Актуальними нині залишається низка інших постулатів, які доречно цитувати: “Коли Богдан прилучив до Московщини український нарід “як вільний до вільного, як рівний до рівного”, то нарід і сам Богдан зараз же зрозуміли, що се була помилка, бо “Москва не свій брат”. “От, як би разом з гением і апостолом слова Тарасом з’явив ся у нас геній в політиці, то, певна річ, він би показав інший шлях і усі-б пішли тим шляхом”. “...Нас не зможуть відірвати від Галичини, ні Галичини від нас, бо ідеї, духа розірвати на два шматки не можна”. “...Дбаємо про те, щоб українська мова запанувала скрізь на Вкраїні: в родині, в усяких справах, як приватних, так і загальносуспільних, у громаді, у літературі і навіть у зносинах з усіма іншими народами, що живуть на Україні”. “...Ми не визнаємо партійної сварні й ворогування”. “...Дбати маємо, по змозі, про добробут народний, знаючи й повсяк час пам’ятаючи, що тільки материяльно-забезпечений нарід може добре дбати про національно-просвітні справи”. І одне з найвагоміших положень: “Нарід під проводом поступових своїх дітей знов стає до боротьби, змінивши тільки способи її: не вогнем і мечем добуває він тепера волю собі, а духом та розумом”³⁴.

На початку травня 1893 р. у Харкові відбулися численні обшуки та арешти членів “Братства”. 24 особи були притягнуті до відповідальності. 24 листопада 1894 р. всіх ув’язнили. Міхновський арешту уник. Центр діяльності “Братства” перемістився до Києва. Його осередки діяли в Одесі, Полтаві, Чернігові, Лубнах, Олександрії. Функціонували вони до 1898 р. Старше покоління “тарасівців” спільно з членами таємних українських громад заснували Загальну українську безпартійну демократичну організацію. А молодше покоління долучилося до створення в Харкові 11.02.1900 р. першої самостійницької політичної організації в Наддніпрянській Україні – Революційної української партії. М. Міхновський працював тоді адвокатом у Харкові, він виголосив на зібранні партії доповідь, ключовою

³¹ Див.: Зайцев Ю. До 100-річчя заснування “Братства тарасівців” / Ю. Зайцев // Ратуша. – 1991. – 24–25 червня; Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki/Міхновський_Микола_Іванович. (7.09.2012 р.)

³² Програмові засади Братства Тарасівців // Сучасність. – 1983. – Ч. 1–2. – С. 295–301.

³³ Profession de foi молодих українців. Читане на Тарасові роковини 1893 р. в університетському місті на Україні // Ратуша. – 1991. – 24–25 червня. [Публікація Ю. Зайцева].

³⁴ Там само.

ідеєю якої була політична незалежність України. Того ж року його промова була опублікована у Львові окремою брошурою під назвою “Самостійна Україна”³⁵.

Розпочинається праця тезою про розгортання визвольного руху поневолених, “зрабованих” (за висловом Міхновського) націй. У такому становищі перебуває й український народ. “Отже, – зазначає автор, – коли справедливо, що кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче виявитись у формі незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплемінного державного змісту може дати своїм членам нічим не обмежену змогу всестороннього духовного розвитку й осягнення найліпшого матеріального гаразду; коли справедливо, що пишній розцвіт індивідуальності можливий тільки в державі, для якої плекання індивідуальності є метою – тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність є головною передумовою існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин”³⁶.

Невід’ємною умовою самостійності Міхновський вважав соборність України, на той час розшматованої Росією та Австро-Угорщиною: “Ми виписали на своєму прапорі: “Одна, єдина, неподільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі”³⁷.

Діяльність різних громадських організацій, політичних партій, численних осередків “Просвіти”, яскравих особистостей дозволила 1905 р. на тлі страйків, демонстрацій та мітингів домогтися скасування Валувського циркуляра (1863) та Емського указу Олександра II (1876) щодо заборони української мови. Цар Микола II підписав 17 жовтня маніфест з обіцянками політичних свобод, зокрема й свободи слова. Вже наступного року в Києві та інших містах України, а також у Петербурзі й Москві почали виходити 12 українських газет і журналів. Однак незабаром відновився наступ реакції на українську мову та культуру. Особливо відзначився П. Столипін, який після короточасного перебування міністром внутрішніх справ у липні 1906 р. очолив уряд Російської імперії. Відбулося закриття низки “Просвіт”, зокрема, в Одесі (1906), Миколаєві (1907), Києві (1910), Чернігові (1911), Катеринославі (1914), а також української періодики. У 1910 р. зазнали переслідувань всі українські організації, окрім чорносотенних³⁸.

Праві й ліві російські політики, зокрема більшовики, виступили проти самостійності України, навіть її автономізації. Їхні лицемірні заяви щодо права націй на самовизначення не передбачали механізму реалізації цієї декларації. А за гаслом інтернаціоналізму приховувалася мета зросійщення всіх народів імперії з подальшим злиттям націй та експортом революції задля утворення так званих Сполучених Штатів Європи, а згодом і світової комуністичної системи. Однак перепорою на

³⁵ *Верига В.* Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.) / В. Верига // Львів: Світ, 1996. – С. 325; *Грицак Я.* Політизація українського руху в Російській імперії / Я. Грицак // Історія України / [відп. ред. Ю. Сливка, керівник авт. кол. Ю. Зайцев]. – 4-те вид. – Львів: Світ, 2003. – С. 217.

³⁶ *Міхновський М.* Самостійна Україна / М. Міхновський // Вивід прав України. – С. 156.

³⁷ *Міхновський М.* Самостійна Україна [Електронний ресурс] / М. Міхновський // Режим доступу: <http://www.run.org.ua/avtory/mikhnovskyy-mykola/86.html>. (11.09.2012 р.)

³⁸ *Реєнт О.* Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. Реєнт. – К., 2003. – С. 131; *Верига В.* Нариси з історії України... – С. 270; *Сушко Р.* Хроніка нищення української мови від доби Романових до сьогодення / Р. Сушко, М. Левицький // Народний Рух України. – К., 2012. – С. 29–30.

шляху до здійснення цих “світлих” перспектив стала українська соціал-демократія. Один з чільних її діячів Лев Юркевич дискутував з Леніним стосовно цих проблем. “Нема сумніву, – зазначав Л. Юркевич, – що це “наступне злиття” виражає собою не інтернаціоналізм, а сучасну систему централізму “великих держав” і “наступну” асиміляцію і пригнічення поневолених ними націй”³⁹.

Отже, імперські наміри більшовиків практично не відрізнялися від офіційної позиції урядових кіл Росії, які твердили, що українці “хочуть відділити Україну від Російської держави в окрему самостійну державу зі своїм гетьманом, своїми послами й консулами у чужих державах, своєю монетною системою і своїм власним військом”⁴⁰. Й такі висновки були близькими до істини, зокрема, щодо радикального крила українського національно-визвольного руху.

Перша світова війна внесла суттєві корективи в діяльність українських політичних організацій. В Галичині утворилася Головна Українська Рада (ГУР) на чолі з Костем Левицьким, поважним обов’язком якої стало створення військового формування – легіону Українських січових стрільців (УСС) для боротьби проти імперської Росії. Наддніпрянські політемігранти, зокрема колишні члени Револьюційної української партії (РУП), перетвореної в грудні 1905 р. в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП), 4 серпня 1914 р. утворили у Львові Союз визволення України (СВУ), головою якого обрали Дмитра Донцова, а секретарем Володимира Дорошенка. ГУР позитивно поставилася до створення СВУ й запропонувала йому підтримку, водночас надавши два місця в Раді, які обійняли Д. Донцов та уродженець Криму Микола Залізняк. Наступного дня на засіданні ГУР вони презентували “Політичну платформу” організації, яка позиціонувала себе позапартійним репрезентантом національно-політичних та економічних інтересів українського народу в Росії. Головна мета – державна незалежність та соборність України, якій відводили роль активного гравця в європейській політиці: “Об’єктивна історична конечність вимагає, аби між західною Європою і Московщиною повстала самостійна українська держава. Потрібно се для осягнення і утрєвалення європейської рівноваги..., а для українського народу було б се здійсненнем вікових його мрій і зусиль”. Члени СВУ передбачали, що “на руїнах російської імперії, сеї тюрми народів, встане Вільна Самостійна Україна”. У відозві “До громадської думки Європи!” висловлювалося сподівання на допомогу цивілізованих держав з “переконанням, що українська справа є рівночасно справою європейської демократії”. Республіканці СВУ декларували устрій незалежної України як конституційну монархію. У зв’язку з утворенням самостійної Української Народної Республіки діячі СВУ вважали, що програму реалізовано й заявою від 30 червня 1918 р. оголосили про саморозпуск організації⁴¹.

Після Лютневої революції 1917 р. й падіння російської монархії Товариство українських поступовців (нелегальна міжпартійна організація) ініціювало ство-

³⁹ Цит. за: *Рєєнт О.* Вказ. праця. – С. 134.

⁴⁰ Цит. за: *Полонська-Василенко Н.* Історія України / Н. Полонська-Василенко. У 2 т. – К.: Либідь, 1992. – Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. – С. 430.

⁴¹ *Патер І.* Союз визволення України: проблеми державності і соборності / І. Патер. – Львів, 2000. – С. 73–74, 76, 82, 308; *Наша платформа* // Українська суспільно-політична думка в XX столітті. Документи і матеріали. – Б. м.: Сучасність, 1983. – Т. 1. – С. 216–217; *До громадської думки Європи!* // Там само. – С. 219–221.

рення Української Центральної Ради (УЦР), яка постала 4(17) березня 1917 р. й перебрала на себе функції управління в Наддніпрянській Україні. Головою УЦР обрали Михайла Грушевського, який після арешту в грудні 1914 р. ще перебував на засланні в Росії. 14 березня він повернувся в Україну і наступного дня вже головував в УЦР. Виконавчі функції покладено на Президію, від 1 квітня – Комітет УЦР (згодом – Мала Рада). УЦР домогалася від Тимчасового уряду Росії визнання автономії України. 9(22) березня вона звернулася відозвою “До Українського Народу” з пропозицією творити нове, вільне життя. 14–15 березня в Києві відбувся губерніяльний кооперативний з’їзд, який ухвалив постанову про територіальну автономію України, поставив вимогу негайного звільнення галицьких військовополонених та митрополита Андрея Шептицького. УЦР 15 березня ухвалила відозву про скликання Українського національного конгресу, чим зворохобила російських революціонерів. Голова Ради робітничих і солдатських депутатів есер Незлобін на засіданні Виконавчого комітету громадських організацій Києва заявив, що домагання автономії – це “удар у спину російської революції” та що “на всілякі спроби до її запровадження російська демократія відповість багнетами”⁴².

6–8 квітня у Києві Український національний конгрес за участю близько 1,5 тис. делегатів і гостей все ж відбувся. Він обрав Центральну Раду й вирішив домагатися “автономії України в Федеративній Демократичній Російській Республіці з забезпеченням прав національних меншостей, що живуть на території України”. Пропозиція редактора часопису “Шлях” Коломійченка щодо самостійності не була підтримана. Інші доповідачі вважали, що автономія є новим етапом у боротьбі за державність⁴³.

Важливу місію у цій справі відіграли універсали Центральної Ради. У першому з них, ухваленому Комітетом (Малою Радою) 10 червня, зазначалося: “Хай буде Україна вільною. Не відділяючись від всієї Росії...” УЦР отримала наказ народу “творити новий лад вільної автономної України”. Але Тимчасовий російський уряд відкинув усі домагання Центральної Ради. Тому вона згаданим Універсалом оповістила народ: “Одинні самі будемо творити наше життя”⁴⁴.

Створення 15 червня виконавчої гілки влади – Генерального секретаріату на чолі з Володимиром Винниченком формалізувало запровадження автономії. Це викликало невдоволення Тимчасового уряду. Наприкінці червня для перемовин до Києва прибули міністри О. Керенський, М. Терещенко та І. Церетелі. За досягнутим компромісом УЦР мала підтримувати російський уряд, який зобов’язався визнати автономію України. Черговим Універсалом від 3 липня УЦР інформувала українців про зміст домовленостей⁴⁵.

Збройним переворотом 25 жовтня (7 листопада) більшовики в Петрограді захопили владу. Стосунки між ними й Центральною Радою загострилися. Падіння Тимчасового уряду звільняло УЦР та Україну від будь-якого підпорядкування.

⁴² Велика Українська Революція: Календар історичних подій за лютий 1917 року – березень 1918 року. – Нью-Йорк, 1967. – С. 5–9; *Полонська-Василенко Н.* Вказ. праця. – С. 453–461; *Верба І.* Грушевський Михайло Сергійович / І. Верба // *Енциклопедія історії України.* – К.: Наукова думка, 2004. – Т. 2. – С. 233.

⁴³ Велика Українська Революція... – С. 11–12, 64.

⁴⁴ Там само. – С. 66–67.

⁴⁵ Там само. – С. 17–19, 68–70; *Мартос Б.* Визвольний здвиг України / Б. Мартос. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: Наукове товариство ім. Шевченка, 1989. – С. 82–93.

Потрібно було негайно легітимізувати політичний статус України та владні повноваження Центральної Ради як її єдиного керівного органу. Вже 28 жовтня 3-й Всеукраїнський військовий з'їзд ухвалив резолюцію: “Виходячи з засади цілковитого нічим не обмеженого самовизначення націй, 3-й Всеукраїнський Військовий З'їзд домагається від свого вищого революційного органу Центральної Ради негайно проголосити в найближчій своїй сесії Українську Народню Республіку. Принципи визначення федеративних зв'язків з іншими народами мають виробити Українські суверенні установчі збори”⁴⁶.

Уночі з 6 на 7 листопада на засіданні Малої Ради М. Грушевський зачитав Третій Універсал. У ньому зазначалося: “Однині Україна стає Українською Народньою Республікою”. Скасовувалася приватна власність на землю, яка мала перейти у власність всього трудового народу без викупу. На всіх підприємствах встановлювався 8-годинний робочий день і державний контроль над виробництвом. Пропонувалося “негайно розпочати мирні переговори” задля припинення воєнних дій. Смертна кара відмінялася. “Всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи” оголошувалася амністія. “Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу”. Пропонувалося закріпити права місцевого самоврядування. Гарантувалося забезпечення “свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканности особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов в зносинах з усіма установами”. Для інших народів передбачено національно-культурну автономію. Однак всупереч духові Універсалу проголошувалася невіддільність України від Росії на засадах федерації “рівних і вільних народів”⁴⁷.

Раднарком 4 грудня 1917 р. за підписами Леніна й Троцького надіслав Центральній Раді ультимативну радіотелеграму. В перших її рядках лицемірно стверджувалося “право самовизначення за всіма націями... аж до права цих націй відділитися від Росії”. Раднарком заявляв про визнання УНР, її право відокремитись від Росії, або укласти угоду про федеративні взаємини. Більшовики запевняли: “Все, що торкається національних прав і національної незалежності українського народу визнається нами, Советом Народніх Комісарів, зараз же, без обмеження та безумовно”. Водночас Центральну Раду звинувачено у буржуазній політиці, невизнанні “советів” і советської влади на Україні”, відмові негайно скликати з'їзд українських Рад, що позбавляє Раднарком можливості визнати Центральну Раду і означає “знищення всякої можливості порозуміння”. Додали ще дезорганізацію фронту, роззброєння советських військ та червоної гвардії тощо. Для задовільної відповіді надали 48 годин. В іншому випадку Раднарком “буде вважати Центральну Раду в стані одвертої війни проти советської влади в Росії і на Україні”⁴⁸.

Того ж дня в Києві розпочав роботу Всеукраїнський з'їзд Рад за участю понад 2 тис. делегатів. Більшовики домагалися його проведення задля переобрання Центральної Ради. Однак керівництво з'їздом взяли на себе есери. Головою обрали М. Грушевського. До президії з-поміж інших увійшов Дмитро Ісаєвич. З'їзд відкинув ультиматум Росії. 124 делегати від більшовиків на чолі з Володимиром

⁴⁶ Велика Українська Революція... – С. 30.

⁴⁷ Там само. – С. 70–73.

⁴⁸ Ультиматум російського Совета Народних комісарів Українській Народній Республіці // Там само. – С. 92–94.

Затонським покинули з'їзд, обрали свій ЦК і виїхали до Харкова. Там провели нелегітимний з'їзд Рад (близько 200 учасників) і проголосили Україну Республікою Рад – федеративною складовою Російської Республіки⁴⁹.

З метою мирного залагодження проблем, викладених в ультиматумі Раднаркомом, 7 грудня Центральна Рада на пропозицію Українського Штабу Петроградської Крайової Ради передала офіційну ноту з переліком умов можливого розв'язання конфлікту. Однак Раднарком вже готувався до війни з Україною. Навіть не очікуючи закінчення наданих ультиматумом 48 годин, 5 грудня він ухвалив постанову: “Вважати Раду в стані війни з нами. Доручити комісії в складі Леніна, Троцького і Сталіна вжити відповідних заходів по зношенню зі Ставкою”⁵⁰.

Внаслідок збройного виступу більшовиків у Харкові 8–10 грудня встановлено радянську владу. А 12 грудня тридцятитисячна російська армія під проводом головнокомандувача військ півдня Росії В. Антонова-Овсієнка перейшла кордон України. 14 грудня військова колишня полковника російської жандармерії М. Муравйова вирушили на Київ. Назустріч їм виступила Перша українська юнацька (юнkersька) школа ім. Б. Хмельницького під командою А. Гончаренка та Студентська сотня під орудою Омельченка, загалом понад 600 осіб. Вони мали 16 кулеметів, саморобний бронепотяг з гарматою й кулеметами, вагон із запасом набоїв і гранат. Жорстокий бій біля станції Крути тривав цілий день 16 грудня. Близько 300 юнаків і 11 командирів було вбито, поранено й розстріляно більшовиками. Уцілілим у темряві вдалося відійти. Розібравши залізничну колію, українці на кілька днів затримали ворожий наступ. Підійшовши до Києва, муравйовці п'ять діб, удень і вночі, гарматним вогнем бомбардували місто. Увірвавшись до Києва 28 грудня, вони лише протягом однієї доби розстріляли близько 5 тисяч мешканців⁵¹.

Відверта агресія “братньої” Росії нарешті переконала Центральну Раду в необхідності зробити вирішальний крок задля порятунку України – перетворити її з об'єкта в суб'єкт міжнародного права з повноваженнями самим українцям вирішувати власну долю. 9(22) січня Мала Рада підготувала три проекти 4-го Універсалу. Після їх опрацювання в конституційній комісії, в 0 год. 20 хв. М. Грушевський у великій залі Ради в присутності численних гостей оголосив текст універсалу. Поіменним голосуванням (“за” – 39, “проти” – 4, “утрималися” – 6) його ухвалили⁵².

В Універсалі зазначалося, що “Петроградське Правительство Народніх Комісарів, щоб повернути під свою владу Вільну Українську Республіку, оповістило війну Україні, і надсилає на наші землі свої війська красногвардійців, большевиків, – які грабують хліб наших селян і без всякої платні вивозять його в Росію, не жаліючи навіть зерна, наготовленого на засів, вбивають неповинних людей і сіють

⁴⁹ Там само. – С. 39–40; Полонська-Василенко Н. Вказ. праця. – С. 475; Литвин М. Українська Народна Республіка / М. Литвин // Історія України / [відп. ред. Ю. Сливка, керівник авт. кол. Ю. Зайцев]. – 4-те вид. – Львів: Світ, 2003. – С. 240.

⁵⁰ Гриневич Л. Військове будівництво в Радянській Україні (1917 – початок 30-х років XX ст.) / Л. Гриневич // Історія українського війська (1917–1995) / [упор. Я. Дашкевич]. – Львів: Світ, 1996. – С. 33.

⁵¹ Історія України. – 4-те вид. – С. 240, 475; Якимович Б. Збройні сили України: Нарис історії / Б. Якимович. – Львів: “Просвіта”, 1996. – С. 92; Мартос Б. Правда про Крути / Б. Мартос // Визвольний здвиг України. – С. 116–118; Гриневич Л. Вказ. праця. – С. 62.

⁵² Велика Українська Революція. – С. 46–47.

скрізь безладдя, злодіяцтво, безчинство”. Задля встановлення миру, творчої роботи, скріплення волі, наведення ладу в державі Центральна Рада оповістила всіх громадян України: “Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною Вільною Суверенною Державою Українського Народу. Зо всіма сусідніми державами, як то: Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді і приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя Самостійної Української Республіки, – власть у ній буде належати тільки Народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори будемо радити ми, Українська Центральна Рада, представниця робочого народу селян, робітників і солдатів та наш виконавчий орган, який однині матиме назву: “Ради Народніх Міністрів”. Їй доручили успішно довершити мирні переговори, вичистити країну “од насланих з Петрограду насильників, які топчуть права Української Республіки”, відтак “замість постійної армії завести народню міліцію”, поруйновані території відновлювати коштом держави, перевести підприємства на виробництво потрібних народові продуктів, передати всю землю селянам без викупу до початку весняних робіт, встановити державно-народний контроль над банками, спрямувати їхні кредити на підтримку трудового народу і розвиток господарства, а не на спекуляцію, тих, хто закликатиме до повстання, до повернення старого ладу, карати як за державну зраду. Українським Установчим Зборам пропонувалося закріпити “свободу, лад і добробут конституцією Незалежної Української Народньої Республіки”, а громадянам “непохитно стати на сторожі добутої волі”⁵³.

Проголошення самостійності УНР та підписання Берестейського мирного договору 28 січня (9 лютого) 1918 р. зумовили значне політичне піднесення на українських землях Австро-Угорщини. 4 жовтня (н. ст.) посол Семен Вітик виголосив в австрійському парламенті заяву: “Український народ мусив через сотні літ досвідчувати на собі гніт і поневолення з боку слов’янських правительств і бути ограбленим з своєї самостійності на цілі століття так само з боку польського як і російського правительства... Український народ жадає як одинокої умови свого національного життя між свободними державами Європи сполучення всіх українських областей Австро-Угорщини, Холмщини, Підляшшя і Волині областями України в Одну самостійну республіканську державу, яка є і остане незалежною від всіх слов’янських і других сусідніх держав...”⁵⁴.

18–19 жовтня у Львові відбулися представницькі збори українських послів (депутатів) австрійського парламенту та Галицького і Буковинського сеймів, делегатів від партій, які обрали Українську Національну Раду на чолі з Євгеном Петрушевичем. В ухваленому зібранням Статуті УНРади констатувалося, що вона має право і обов’язок “виконати в хвили, яку признає за відповідну, іменем українського народу австро-угорської монархії, його право самоозначення та рішити про державну долю всіх областей, заселених тим народом”⁵⁵.

У “Проклямації” від 19 жовтня 1918 р. УНРада проголосила: “Стоячи на становищі самовизначення народів, Українська Національна Рада, як конституанта,

⁵³ Велика Українська Революція. – С. 74–77.

⁵⁴ Цит. за: Литвин М. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Львів: Видавнича фірма “Олір”, 1995. – С. 27.

⁵⁵ Конституційні акти України 1917–1920: Невідомі конституції України. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – С. 92.

постановляє: 1. Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини – творять одноцілу українську територію. 2. Ця українська національна територія уконституується оцим як українська держава”⁵⁶.

Наприкінці жовтня – на початку листопада розпалася Австро-Угорська імперія. Прагнула відновити свою незалежність і Польща, сподіваючись перебрати владу й у Східній Галичині. Випередивши поляків на один день, українські військовики на чолі з Дмитром Вітовським у ніч на 1 листопада опанували ситуацію у Львові та на місцях. 17-річний вістун Степан Паньківський, Микола Пачовський, Лев Гец, Микола Коник та студент Русин встановили національний прапор над львівською ратушею. У відозві від 1 листопада УНРа оголосила, що “волею українського народу утворилась на українських землях бувшої австро-угорської держави Українська Держава”, 9 листопада вона ухвалила її назву – Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР), а 13 листопада прийняла Тимчасовий Основний закон про державну самостійність українських земель, які перебували в австро-угорській монархії. Історичного значення актом УНРа стала ухвала від 3 січня 1919 р. про злуку ЗУНР з УНР “в одну, одноцільну суверенну Народню Республіку”, підтверджена Універсалом Директорії УНР 22 січня 1919 р. Акт злуки наступного дня був ратифікований Трудовим Конгресом України⁵⁷.

Державотворча діяльність ЗУНР відповідала кращим взірцям світового досвіду будівництва соціально орієнтованого суспільства. У Тимчасовому Основному законі зазначалося, що іменем ЗУНР владу здійснюватиме весь її народ через своїх представників, обраних “на основі загального, рівного, безпосереднього, тайного і пропорціонального права голосування без різниці пола”. За політичним устроєм це мала бути демократична парламентсько-президентська республіка. Її майбутнє належало визначити Установчим збором. Відповідно до закону про вибори від 15 квітня 1919 р. право висувати кандидатів у депутати сейму (парламенту) отримували партії та групи виборців (не менш як 200 осіб). Національним меншинам надавалися квоти представництва в законодавчому органі, для кожної з них мали б утворюватись окремі виборчі округи. Члени виборчих комісій повинні були складати письмову присягу. Президента пропонували обирати всенародно. Для прийняття найважливіших законів передбачалося проведення референдумів. Громадянами ЗУНР згідно з законом від 8 квітня 1919 р. стали особи “із постійним осідком проживання не менше 5 років”. Працювати в державних установах і організаціях дозволено лише після прийняття громадянської присяги. Гербом ЗУНР став золотий лев на синьому полі, а прапором – синьо-жовтий національний стяг. Серед проголошених прав і свобод найвагомішими були: визнання українського народу господарем своєї землі; громадянська, національна та віросповідна рівноправність; верховенство закону й рівність перед ним усіх без різниці мови, походження, соціального стану чи статі; багатопартійність. Національним меншинам

⁵⁶ Там само. – С. 93.

⁵⁷ Жуковський А. Нарис історії України / А. Жуковський, О. Субтельний. – Львів: НТШ, 1991. – С. 94–95; Литвин М. Історія ЗУНР. – С. 31–43, 126–135; Конституційні акти України. – С. 96, 126–127; Пачовський М. Вивіщення прапора / М. Пачовський // Львівська газета. – 2012. – 8 листопада.

гарантували культурно-національну автономію, робітникам – право участі в управлінні виробництвом. Передбачалося проведення земельної реформи з наданням землі у власність малоземельним та безземельним селянам. Було запроваджено власну валюту: гривні та карбованці. Українську мову проголосили державною й обов'язковою до вживання в школах, державних установах і громадських організаціях. Публічні школи визнали державними, а вчителів державними службовцями. У галузі військового будівництва УНРа підпорядковувала собі всіх солдатів-українців, де б вони не знаходилися. ЗУНР заявила про себе як вільна республіка серед вільних держав Європи⁵⁸.

Переважну більшість цих законів ухвалено протягом перших шести місяців існування ЗУНР.

Національно-демократична революція 1917–1920 рр. засвідчила, що ідея державної самостійності й соборності України була провідною лише для нечисленної когорти свідомої інтелігенції УНР, яка не спромоглася піднести націю до рівня її політичного самоусвідомлення через орієнтацію значної частини еліти й народу на північного сусіда, збройні сили якого жорстоко розправилися з молоддю українською державою. Натомість потенціал національного суверенітету в Західній Україні був значно потужніший і суспільство більш консолідованим, але пропольська позиція Антанти й скерування в Україну сотисячної армії Галлера спричинили окупацію Галичини. Буковина опинилася під румунською окупацією, а Закарпаття – під чеською.

Ідеологом нової хвилі боротьби за реалізацію національної ідеї став уродженець Мелітополя, випускник юридичного факультету Петербурзького університету (1907) Дмитро Донцов (1883–1973). Він вивчав право також у Віденському (1909–1911) та Львівському (1911–1914) університетах. Еволюціонував від марксизму до націоналізму. За участь в українських політичних організаціях зазнав арештів у 1905 (амністований) та 1907 рр. (відбув 8-місячне ув'язнення в Лук'янівській тюрмі в Києві). У доповіді “Сучасне політичне положення нації і наші завдання” на другому всестудентському з'їзді у Львові 1913 р. окреслив програму антиросійської політики та висунув гасло відокремлення від Росії. Обстоював органічний зв'язок України з Заходом. 1917 р. захистив у Львівському університеті диплом доктора права⁵⁹. 1926 р. написав та опублікував у друкарні отців Василіан у Жовкві працю “Націоналізм”, у якій зокрема критикував москвофільство.

Мета книги – “усталити поняття українського націоналізму... не як ту чи іншу програму... – лише як світогляд”. Д. Донцов наголошував: “Для націй, що творять історію, націй здобувців, головною метою є панувати й улаштовувати життя

⁵⁸ *Верига В.* Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. У 2 т. / В. Верига / [ред. Ю. Сливка, О. Аркуша]. – Жовква: Вид-во оо. Василіан “Місіонер”, 1998. – Т. 1. – С. 424–427; *Литвин М.* Історія ЗУНР. – С. 97–109; *Чорноус В.* Правові основи розвитку освіти в ЗУНР / В. Чорноус, М. Кравчук // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Львів, 2000. – Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. – С. 330–332; *Дашкевич Я.* Західно-Українська Народна Республіка: позитивний і негативний досвід / Я. Дашкевич // Там само. – С. 356–357.

⁵⁹ *Сварник Г.* Донцов Дмитро / Г. Сварник // *Енциклопедія Львова* / [за ред. А. Козицького]. – Львів: Літопис, 2008. – Т. 2. – С. 129–130; Юні та студентські роки Дмитра Донцова [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.ukrstor.com/ukrstor/donzow_bio.html. (17.09.2012 р.).

по своїй вподобі, якого б напруження народної енергії це й не коштувало, з якими б жертвами не було сполучено”. Націоналізм – то “безумовне право нації на незалежне існування”. Він позитивно оцінив працю М. Міхновського, зазначивши, що “в “Самостійній Україні” ми бачимо *новий світогляд*, наскрізь націоналістичний і наскрізь активістичний”. Вважаючи національну ідею двигуном суспільного поступу, Д. Донцов підкреслював необхідність її пізнання, засвоєння і використання: “Вірити можна лиш в те, що яскраво стоїть перед духовим зором. А що могли ми любити, коли бачили світ мов через льорнетку, накручену на чуже око, де все зливалося в неясну саламаху, де не можна було відрізнити націю від племені, самостійність від федерації, рідної країни від “слов’янства” або “Сходу Європи”, нарід від племені або кляси, націоналізм від інтернаціоналізму, державництво від провінціалізму, свою ідею від чужої, угоду від боротьби?” “Без всеобіймаючої ідеї, – зазначав Д. Донцов, – ніколи українство не вийде зі стану провінції... Коли Україна хоче вийти зі стану провінції, мусить витворити в собі, крім волі до влади, ту велику всеобіймаючу ідею, ідею опанування духового, економічного і політичного нації. Без такої ідеї ми все лишимося нацією уярмленою, провінцією, народом, що житиме роздвоєною душею, не в стані витворити збірної волі; народом “конвульсійних вибухів”, народом без патосу, сателітом сильніших; парією, верствою, навіть у себе вдома невідільником не лише політичним, але й духовим і соціальним, нацією з “анархією доктрин” і з “ослабленням волі”... Такою ідеєю може стати в нас не всесвітня, ані соціальна, лише тільки *національна ідея*, щоб гляділа в майбутнє і мала відвагу скорити собі свій світ... Через це, що несамодержавна нація не є нацією, ідея власновладства повинна бути над всіма іншими... Конкретно, власновладність значить, що кожна кляса, яка хоче представляти націю, повинна стреміти не лише до клясово-соціальних, але насамперед до політичних цілей, до закріплення політичного й економічного панування нації в себе дома, а не до віддання його в руки чужої, хоч би “братньої” кляси за ціну ніколи не додержуваних обіцянок “соціального визволення” народних мас”⁶⁰.

Власне віра в торжество означених ідеалів володіла тими, хто став на проху з колоніальним режимом, гинув на полі бою, чи залишав для себе останню кулю в оточеній ворогом кривіці.

Не аналізуємо обстоюваного Донцовим “чинного” (інтегрального) націоналізму з його культом вождя, героїзацією терору (“творчого насильства”), “волею нації... до експансії”, пропагандою фанатизму, ідеалістичним волонтаризмом тощо.

До речі, культ вождя, як справжній, так і пародійний, ми вже мали. Однак вважаємо, що Україна нині потерпає без мудрого, чесного, самовідданого, жертвовного, харизматичного національного лідера, для якого державність, соборність, європейскість, права людини, добробут народу були б понад усе.

Від початку 1920-х років розпочався процес формування різних націоналістичних організацій. Йдеться, зокрема, про емігрантську Групу Української Національної молоді (ГУНМ), яка виникла на початку 1921 р. в чеському м. Ліберці, Легію Українських Націоналістів (ЛУН) у Чехословаччині, створену 1925 р. (обидві в січні 1928 р. об’єдналися в Союз Українських Націоналістів) та Союз Української

⁶⁰ Донцов Д. Націоналізм. – 3-тє вид. / Д. Донцов. – Лондон, Торонто: Українська Видавнича Спілка, Ліга Визволення України, 1966. – С. 3, 13, 62, 104, 214, 314, 324–327.

Націоналістичної молоді (СУНМ) в Галичині (1926). На 1-й Конференції Українських Націоналістів у Берліні в листопаді 1927 р. було засновано координаційний центр – Провід Українських Націоналістів (ПУН) на чолі з Євгеном Коновальцем⁶¹.

Поразка національно-демократичної революції 1917–1920 рр. не означала примирення з окупацією. Задля продовження боротьби за незалежність України збройним шляхом після припинення діяльності Стрілецької Ради (липень 1920 р.) утворилася нелегальна Українська військова організація (УВО). Її ініціатором та керівником від повернення з Відня до Львова 20 липня 1921 р. до припинення діяльності в 1931 р. був полковник Є. Коновалець та кілька інших старшин Армії УНР. Створювалася УВО майже одночасно двома акціями: у Львові наприкінці серпня 1920 р., коли члени Стрілецької Ради сотники Михайло Матчак та Ярослав Чиж утворили керівний осередок УВО, та в Празі 31 серпня на з'їзді представників українських військових формацій в еміграції за участю Є. Коновальця. В ухваленій постанові зазначалося: “З'їзд стоїть на становищі повної соборності й самостійності України, без огляду на те, в які соціальні та політичні форми виллється ця самостійність”⁶². Розмаїття партійної належності та політичної орієнтації не заважало членам УВО працювати над реалізацією ідеї мілітарного здвигу проти окупантів.

Від 1927 р. УВО почала сповідувати ідеологію українського націоналізму, пропаговану Д. Донцовим. На цьому ґрунті відбулося зближення УВО з низкою інших націоналістичних організацій та груп. Наслідком їх консолідації стало створення Організації українських націоналістів, яке відбулося на першому конгресі ОУН у Відні 28 січня – 3 лютого 1929 р. за участю 30 осіб (16 галичан та 14 наддніпрянців). Після постатейного голосування в 0 год 33 хв 3 лютого ухвалено статут “Устрій Організації Українських Націоналістів”. Того ж дня близько полудня головою Проводу обрали Є. Коновальця⁶³. В статуті, зокрема, зазначалося, що “нація є найвищий тип людської спільноти”; “внутрішня форма нації... – це ідея нації, що уосновує та вможливає її історичне ставання”; “умовою, що забезпечує нації тривалу активну участь у світовому середовищі, є найбільш пристосована до всебічних інтересів національного життя політична організація, якою є суверенна держава”; “для Української Нації в стані її політичного поневолення начальним постулатом є створення політично-правної організації, означеної: Українська Самостійна Соборна Держава”⁶⁴.

Чергову спробу втілення української національної ідеї зробили українці Закарпаття, яке після розпаду Австро-Угорщини від 1919 р. перебувало в складі Чехословаччини на правах окремого адміністративного краю. На автономію чеський уряд не

⁶¹ Муравський В. Передмова / В. Муравський // Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: Док. і мат. / [упоряд. В. Муравський]. – Львів, 2006. – С. 5, 7; Група Української національної молоді // Довідник з історії України (А–Я). 2-ге вид., доопр. і доповн.; [за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста]. – К., Генеза, 2001. – С. 183.

⁶² Листи Євгена Коновальця // Життя і смерть полковника Коновальця. – Львів: Червона Калина, 1993. – С. 53, 73; Книш З. Начальна команда УВО у Львові / З. Книш // Там само. – С. 88–94; Якимович Б. Збройні сили України: нарис історії / Б. Якимович. – Львів, 1996. – С. 163–164; Швагуляк М. Українська військова організація / М. Швагуляк // Довідник з історії України. – С. 904–905.

⁶³ Муравський В. Передмова // Вказ. праця. – С. 5–10.

⁶⁴ Устрій Організації українських націоналістів // Конгрес Українських Націоналістів 1929 р. – С. 285–286.

погоджувався. Після Мюнхенської угоди 1938 р. й втрати частини території Чехословаччини на користь Німеччини чергова вимога українців була задоволена утворенням 8 жовтня 1938 р. держави Підкарпатська Русь, від 22 листопада у федерації з Чехією і Словаччиною. За Віденським арбітражем 2 листопада частина цієї держави з містами Ужгород, Берегове та Мукачеве відійшла до Угорщини. Уряд на чолі з Августином Волошиним перемістився до Хуста. 20 грудня 1938 р. державу перейменували на Карпатську Україну. У ніч з 13 на 14 березня 1939 р. Угорщина за згодою Німеччини розпочала її загарбання. Обраний 12 лютого 1939 р. Сейм 15 березня проголосив Карпатську Україну незалежною державою. В ухваленому законі зазначалося, що Карпатська Україна є президентською республікою, державною мовою визнана українська, державними символами – синьо-жовтий прапор, герб з ведмедем і тризубом св. Володимира Великого, гімном “Ще не вмерла Україна...” Президентом обрали А. Волошину. Незважаючи на запеклий опір січовиків, 16 березня 4-тисячна угорська армія захопила Хуст. Опір тривав ще протягом тижня. Загинуло 5 тис. закарпатців та кількасот вояків із Галичини. Уряд Карпатської України емігрував за кордон⁶⁵.

За рік після вбивства Є. Коновальця енкаведистом Павлом Судоплатовим, у Римі в серпні 1939 р. відбувся II Великий Збір ОУН, який за статутом мав би проводитися щодва роки. Він обрав керівником ОУН голову ПУН Андрія Мельника, надавши йому титул “Вождя Нації”. В Устрої ОУН вказувалося, що “за свою діяльність і рішення Голова ПУН відповідає перед Богом, Нацією й власним сумлінням”. Українська держава мала будуватися на засадах націократії, тобто влади нації, засадами якої вважалися “національна солідарність, надкласовість й протипартійність”. Діяльність політичних партій заборонялася. Єдиною формою політичної організації населення мала бути ОУН⁶⁶.

Крайовий провідник ОУН на західноукраїнських землях Степан Бандера ініціював скликання II Великого Збору ОУН у Кракові, який відбувся 31 березня – 3 квітня 1941 р. З’їзд виключив А. Мельника з членів ОУН, вважаючи його обрання головою ПУН неправочинним. (Таку ж ухвалу щодо С. Бандери та його однодумців за дорученням Мельника прийняв у серпні 1940 р. трибунал ОУН). Розкол в ОУН на бандерівців – ОУН(б) та мельниківців – ОУН(м), без сумніву, негативно вплинув на оунівців та послабив праворадикальний рух загалом. У постановах Краківського Збору констатувалося, що ОУН бореться за Суверенну Соборну Українську Державу на засадах сильної влади та одної політичної організації, за “розвал московської тюрми народів, за знищення цілої комуністичної системи, за знищення всіх привілеїв”, за визволення поневолених Москвою народів під гаслом “Свобода народам і людині”⁶⁷.

⁶⁵ *Росоха С.* Військо Закарпатської України / *С. Росоха* // Історія українського війська. – С. 468–481; *Жуковський А., Субтельний О.* Вказ. праця. – С. 112–113; *Зайцев О.* Західні землі України в міжвоєнний період / *О. Зайцев* // Історія України / [відп. ред. Ю. Сливка, керівник авт. кол. Ю. Зайцев]. – 4-те вид. – Львів: Світ, 2003. – С. 303–305; Проголошення самостійності Карпатської України // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. – Б. м.: Сучасність, 1983. – Т. 2. – С. 398.

⁶⁶ Матеріали Другого Великого Збору Українських Націоналістів // Там само. – С. 399, 401–402, 411.

⁶⁷ Постанови II (Краківського) Великого Збору Організації Українських Націоналістів // Там само. – Т. 3. – С. 10–12, 22; *Патриляк І.* Організація українських націоналістів // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2010. – Т. 7. – С. 613.

У лютому 1941 р., передбачаючи ймовірність німецько-радянської війни, Провід ОУН(б) уклав план діяльності Організації в особливий період. Передусім треба було проголосити відновлення української державності у Львові, а згодом – у Києві, створити центральні й місцеві органи влади та управління. Реакція німців на ці кроки мала з'ясувати ставлення націонал-соціалістичної Німеччини до українського питання. У разі негативного перебігу подій передбачали мобілізацію населення на боротьбу з черговими поневолювачами⁶⁸.

28 червня Львівська похідна група (приблизно 20 провідних членів ОУН) дісталася Львова. 30 червня до міста увійшов Український легіон Романа Шухевича “Нахтігаль” чисельністю 330 вояків, сформований у складі німецької армії як “Дружина Українських Націоналістів”. Того ж дня під вечірню годину в будинку “Просвіти” на пл. Ринок, 10 відбулися Народні Збори. У вступному слові заступник С. Бандери Ярослав Стецько підкреслив, що союз із Німеччиною можливий лише за умови визнання нею самостійності України та її уряду. Відтак він зачитав Акт про відновлення Української Держави⁶⁹. У ньому зазначалося: “Волею українського народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України. Організація Українських Націоналістів... взиває весь український нарід не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава... Українська Національна Револьюційна Армія, що творитиме на українській землі, боротимеся далі спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий лад у цілому світі⁷⁰. Отже, в документі чітко зазначено, що українська армія творитиметься в Україні, союзні взаємини з Німеччиною можливі лише на засадах рівноправного партнерства і боротиметься ця армія за суверенну державу.

Учасники зборів одностайно схвалили Акт і заспівали національний гімн “Ще не вмерла Україна”. Присутні підтримали також призначення Я. Стецька головою Українського державного правління (уряду) та доручили сформувати його склад. Наприкінці зборів до зали увійшли представники німецького командування Ганс Кох та майор фон Айкерн. Кох спершу німецькою, а під кінець українською заявив, що питання української державності тепер не актуальне і вирішуватиме його А. Гітлер. Попри очевидне негативне ставлення німців до ініціативи ОУН, уряд Стецька організував місцеве самоврядування. Діяли ці органи влади до осені, коли були замінені окупаційними. 3 липня німецькі чинники в Кракові намагалися залякати С. Бандеру репресіями та вимагали відкликати Акт, а після відмови 5 липня його заарештували й відправили до Берліна. 9 липня так само вчинили з Я. Стецьком. Згодом обох відправили у концтабір Заксенгаузен. Гітлер наказав “усіх членів організації Бандери негайно заарештувати”. По всій Україні восени 1941 р. відбулися арешти й розстріли членів ОУН. Під репресії потрапили понад

⁶⁸ Кук В. Державотворча діяльність ОУН. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. / В. Кук // Українське державотворення: Акт 30 червня 1941. Зб. док. і мат. – Львів; К.: Піраміда, 2001. – С. 8–10.

⁶⁹ Там само. – С. 12–14.

⁷⁰ Акт відновлення Української Держави // Українське державотворення. – С. 123.

2 тис. осіб. Організація перейшла в підпілля і почала готуватися до збройного опору німецьким окупантам. Тож незабаром було створено УПА⁷¹.

У 1943 р. Німеччина зазнала низки поразок і на порядку денному постала проблема повернення в Україну радянського репресивного режиму. Задля опрацювання стратегії й тактики визвольної боротьби в нових умовах 21–25 серпня 1943 р. в с. Золота Слобода Козівського району на Тернопільщині зібрався III Надзвичайний Великий Збір ОУН(б) за участі близько 20 делегатів. Збір затвердив Р. Шухевича Головою Бюро Проводу ОУН. Найпильнішу увагу приділено перегляду програмних положень Організації. Зокрема враховано настрої населення Сходу й Півдня України, яке не поділяло низки попередніх постанов ОУН. Тоталітарні принципи було відхилено, визнано загальнолюдські права та свободи. Боротьба за Українську Самостійну Соборну Державу мала поєднуватися з правом кожної нації жити “вільним життям у своїй власній самостійній державі”. Випереджаючи чергову “визвольну” місію російського імперіалізму, Збір підкреслив, що “ОУН бореться проти російсько-большевицьких і німецьких загарбників, поки не очистить України від усіх “опікунів” і “визволителів”. Боротьба поневолених народів визнавалася “новим вирішальним політичним чинником”. Майбутній соціальний лад передбачав “свободу друку, слова, думки, переконань, віри і світогляду”, “повне право національних меншостей плекати свою власну по формі й по змісту національну культуру”, “рівність всіх громадян України, незалежно від їх національності, в державних та громадських правах та обов’язках, рівне право на працю, заробіток і відпочинок”, “вільну, українську по формі й по змісту культуру”, тобто набував соціал-демократичного характеру. Замість гасла “Україна для українців” пропонувалося гасло “Воля народам і людині”. Значна роль у прийнятті демократичних політичних та ідеологічних засад ОУН належала Р. Шухевичу, який зумів переконати в їх необхідності учасників Збору⁷².

Важливим кроком на шляху до матеріалізації української національної ідеї став ініційований Р. Шухевичем Перший Великий Збір Української Головної Визвольної Ради, який відбувся 11–15 липня 1944 р. поблизу с. Сприня Самбірського району на Львівщині. Необхідність створення надпартійного всеукраїнського керівного центру національно-визвольною боротьбою усвідомлювали відразу після ліквідації німцями Українського Державного Правління. Однак тільки в першій половині 1944 р. виникли сприятливі умови для реалізації цього задуму, коли в документах Головного Військового Штабу УПА почали зазначати окремі позиції (наприклад, надання вищих старшинських ступенів УПА), які належали до компетенції УГВР. На Збір прибув 21 делегат із різних регіонів України. Головував

⁷¹ Куж В. Вказ. праця. – С. 14–15, 21–21; Науменко К. Радянсько-німецька війна / К. Науменко // Історія України / [відп. ред. Ю. Сливка, керівник авт. кол. Ю. Зайцев]. – 4-те вид. – Львів: Світ, 2003. – С. 318–319, 331–333.

⁷² Матеріали III Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів (С. Бандери) // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. – Б. м.: Сучасність, 1983. – Т. 3. – С. 65–72; Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років XX століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів: Добра справа, 2003. – С. 131–132; Кентій А. Від бойовика УВО до Головного командира УПА / А. Кентій, В. Лозицький // Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2007. – Т. 10: Життя і боротьба генерала “Тараса Чупринки” (1907–1950): Документи і матеріали. – С. 29–30.

Ростислав Волошин, його заступником був Зенон Пеленський, секретарем – Микола Дужий. Було ухвалено “Тимчасовий устрій”, “Платформу”, “Універсал” УГВР та “Присягу вояка УПА”. В “Тимчасовому устрої” зазначалося, що “УГВР – це верховний орган українського народу в його революційно-визвольній боротьбі за УССД”. Його Великий Збір визнавався найвищою законодавчою владою. Між Великими Зборами ці функції належали Президії на чолі з Президентом УГВР. На цю посаду обрали Кирила Осьмака – колишнього члена Центральної Ради з Полтавщини. Виконавча влада належала Генеральному Секретаріату (кабінету міністрів), який очолив Р. Шухевич. На першому засіданні Президії УГВР, яке відбулося 25 липня 1944 р. поблизу станції Бусовисько Старосамбірського району, було визначено склад Закордонного представництва УГВР з повноваженнями представляти інтереси Ради перед іноземними державами та українською діаспорою⁷³.

“Платформа УГВР” визначила цілі і завдання Ради та основні ідейно-програмові принципи, з-поміж яких виокремимо такі: “Об’єднати й координувати дії всіх самостійницько-визвольних сил українського народу на всіх землях України та поза ними для національно-визвольної боротьби проти всіх ворогів українського народу, зокрема проти московсько-большевицького і німецько-гітлерівського імперіалізмів, за створення Української Самостійної Соборної Держави (УССД)”; “Всі політично-активні чинники повинні сконсолідуватися в боротьбі за Самостійну Українську Державу, усунувши всякі суперечливі питання соціально-політичного порядку, які буз здобуття власної держави не мають під собою реального ґрунту. Боротьба за національну самостійну державу може бути успішною тільки при умові, що вона буде проводитися незалежно від політичних впливів сторонніх сил”; “УГВР об’єднує всі провідні політичні елементи, незалежно від їх ідейного світогляду та політично-групової приналежності, що стоять на ґрунті політичної суверенності української держави та політичної незалежності українських визвольних прагнень”. Передбачалося також “забезпечення народно-демократичного способу визначення політичного устрою в Українській Державі шляхом загального народного представництва; забезпечення свободи думки, світогляду й віри”, справедливого соціального ладу, справжньої законності й рівності всіх громадян перед законом, всіх громадських прав усім національним меншостям тощо. Боротьбу за УССД планувала проводити УГВР у союзі з усіма поневоленими народами, які визнають право України на політичну незалежність. З усіма сусідами заповідалося мирне співжиття на засадах “взаємного визнання права на власні держави на етнографічних землях кожного народу”⁷⁴.

У прикінцевому слові на Зборі УГВР Голова уряду воюючої України Р. Шухевич сказав: “Ми, всі вояки УПА і всі підпільники, в тому і я, повністю свідомий, що раніше чи пізніше нам доведеться загинути в боротьбі з брутальною силою. Але, запевняю вас, ми не будемо боятися вмирати, бо, вмираючи, будемо свідомі того, що станемо добрим української землі. Ця наша рідна земля потребує ще

⁷³ Мороз В. Історія створення і діяльності Української Головної Визвольної Ради / В. Мороз // Визвольний шлях. – 2004. – Кн. 7(676). – С. 88–101; Основні документи УГВР: 11–15 липня 1944 // Літопис Української Повстанської Армії. – Львів: Літопис, 1992. – Т. 8. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Кн. перша. 1944–1945 / [відп. ред. Є. Штендера]. – С. 27–33.

⁷⁴ Основні документи УГВР... – С. 35–38.

багато добрива, щоб у майбутньому вироста на ній нова українська генерація, яка довершить те, що нам не суджено було завершити. Ми віримо глибоко в українське молоде покоління, що прийде після нас...”⁷⁵

Унікальна в історії за масовістю, жертовністю і тривалістю боротьба УПА за незалежність України закінчилася, на жаль, поразкою. Учасники цієї визвольної війни та їхні сім’ї зазнали жорстоких репресій – розстрілів, багатолітніх ув’язнень, депортацій, позбавлення права повернутися до рідних домівок, потрапили вони до чорних списків переслідуваних, неблагонадійних. Але не змирилися з комуністичною тиранією, рабською працею, потоптаною гідністю, національним та духовним гнобленням, позбавленням права на свободу та гідне життя. В СРСР діяла потужна мережа в’язниць та концтаборів. На початок 1953 р. функціонувало 146 великих, так званих “виправно-трудовах” таборів, 687 колоній, 52 пересильні тюрми, де за офіційними підрахунками, перебували 2 млн 237 тис. в’язнів. Окрім того, в 10 “особливих” таборах відбували покарання 210 тис. “політичних” в’язнів. Їх охороняли 213 715 осіб внутрішніх військ⁷⁶.

У концтаборах ГУЛАГу відбувалися численні заворушення, страйки і повстання, які стали наймасовішими після смерті Сталіна, зокрема у 1953 та 1954 роках. Згадаємо Норильське повстання в Горлагу 26 травня – 4 серпня 1953 р., в якому взяло участь 16 378 в’язнів. Використовуючи військо, бронетехніку, хімічну зброю повстання придушили: приблизно 100 осіб загинуло, понад 250 – поранено. За свідченням одного з керівників повстання Євгена Грицяка, вбито приблизно 150, поранено – 400 в’язнів. Від 17 липня до 1 серпня 1953 р. тривало повстання в’язнів на шахтах Воркути. Так, на 29 липня страйкували 15 604 особи. Під час збройного придушення повстання 1 серпня за офіційними даними вбито 42 та поранено 135 в’язнів. За іншими підрахунками 1 серпня загинуло понад 80 і поранено більш як 200 в’язнів. Загалом у воркутинських страйках-повстаннях полягло в липні–серпні 1953 р. 483 і поранено 780 осіб, з них 60% українців. У Кенгірському повстанні 16 травня – 26 червня 1954 р. в Казахстані за відомчими даними було задіяно 5200 чоловіків та жінок з трьох табірних зон. Проти них кинули 1700 солдатів регулярної армії та 5 танків Т-34. У звітах “доблесного” командування фігурує 47 убитих та 106 поранених. За свідченнями повсталих, убито, розчавлено танками та поранено 500–700 осіб⁷⁷. Ці повстання струсували не лише ГУЛАГ, а й

⁷⁵ Цит. за: Киричук Ю. Український національний рух.... – С. 168.

⁷⁶ Кокурин А. Восстание в Степлаге / А. Кокурин // Отечественные архивы. – 1994. – № 4. – С. 33; Дугин А. Неизвестный ГУЛАГ. Документы и факты / А. Дугин. – М.: Наука, 1999. – С. 49–50; Пыхалов И. Каковы масштабы сталинских репрессий? [Електронний ресурс] / И. Пыхалов // Режим доступу: <http://stalinism.narod.ru/docs/repress/repress.htm> (26.09.2012 р.)

⁷⁷ Режим доступу: [http://ru.wikipedia.org/wiki/Категория:Восстания в ГУЛАГе](http://ru.wikipedia.org/wiki/Категория:Восстания_в_ГУЛАГе) (26.09.2012 р.); Холодницький В. Повстанський рух у таборах ГУЛАГу (кінець 40-х – початок 50-х років) / В. Холодницький // Українці в Архіпелазі ГУЛАГ. Матеріали ювілейної наук. конф. в Чернівцях 13–14 червня 1998 р. – Чернівці, 1999. – С. 22–24; Шумук Д. Повстання політв’язнів у Норильську / Д. Шумук // Сучасність. – 1990. – Ч. 11. – С. 121; Грицяк Є. Норильське повстання. Спогади і документи / [вступна стаття Я. Ісаєвича]. – Львів: Українські технології, 2004. – С. 89; Губка І. Правда про Норильськ / І. Губка. – Львів: Афіша, 2005. – С. 126; Порендовський В.-І. У кігтях СТЕПЛАГУ (Кенгір 1949–1954). Спогади. / В.-І. Порендовський. – Львів: Сполом, 2005. – С. 221.

весь радянський режим. Визначальну роль у них відігравали українці, зокрема колишні вояки УПА.

Від середини 1950-х років починається заключний етап національно-визвольної боротьби українського народу, коли зброєю стало слово. Це було інтелектуальне протистояння тоталітарній системі, формування політичної опозиції, здатної у вирішальний момент очолити змагання за незалежність. Інакодумці прагнули уникати організованих форм спротиву, усвідомлюючи неминучість погрому тасмних осередків. Однак в Україні все ж виникло чимало підпільних організацій, які критикували радянський режим та вказували в своїх програмних документах шляхи осягнення державної самостійності й будівництва демократичного суспільства.

Наприклад, підпільна організація “Об’єднання”, створена політ’язнями на чолі з Ярославом Гасюком 1956 р. в м. Інті Комі АРСР, вважала себе складовою частиною ООН і продовжувачем боротьби за Українську самостійну соборну державу. Члени цієї організації наголошували, що “тільки у власній, економічно та політично незалежній державі український народ повністю користуватиметься багатствами рідної землі і плодами своєї праці”. Право на самостійність підпільники вважали прерогативою не лише українського, а й усіх інших народів⁷⁸.

Український національний комітет (УНК), заснований у Львові 1957 р. Богданом Грициною та Іваном Ковалем, головною метою проголосив вихід України з СРСР та утворення незалежної держави мирним, конституційним шляхом. Програмні засади УНК: прийняття нової конституції, всенародне обрання владних структур, ліквідація колгоспів і проведення земельної реформи, запровадження реальної свободи слова та друку, створення української національної армії, встановлення суверенних кордонів, опора на допомогу вільних країн Заходу⁷⁹.

У 1959–1961 рр. на Львівщині діяла Українська робітничо-селянська спілка (УРСС), яку створив пропагандист Радехівського райкому партії, випускник юридичного факультету Московського університету Левко Лук’яненко. Вона прагнула стати альтернативною щодо КППС партією, здатною повести боротьбу за демократизацію суспільства, а згодом – за вихід України з СРСР за конституційним правом шляхом референдуму і утворення незалежної держави. УРСС домагалася дотримання декларованих політичних свобод, права об’єднання у політичні партії, ліквідації цензури, запровадження альтернативних виборів, дерусифікації армії та перетворення її в національні збройні сили, свободи різних форм господарювання тощо. Боротьбу за самостійну Україну УРСС вважала справою всіх її громадян, незалежно від національності. Міжнародний національно-визвольний рух вона трактувала як союзника у боротьбі за незалежність. Члени Української робітничо-селянської спілки обстоювали паритетні взаємини України з іншими державами⁸⁰.

⁷⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Спр. П 69861. – Т. 14. – Арк. 3; Христинич Б. На шляхах до волі. Підпільна організація “Об’єднання” (1956–1959) / Б. Христинич. – Львів, 2004. – С. 405.

⁷⁹ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / А. Русначенко. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – С. 76–78; Аудіоінтерв’ю Юрія Зайцева з Романом Гурним 27.01.1996 р.; Федик І. Розстріляні в 1962... / І. Федик // Українське слово. – 1992. – 19 березня.

⁸⁰ Розширений проект програми Української робітничо-селянської спілки (УРСС) // Лук’яненко Л. Г. Не дам загинуть Україні! – К.: Софія, 1994. – С. 10–34; Нотатки учасника

УРСС однією з перших у повоєнний час поставила питання про визнання боротьби УПА національно-визвольною: “Часи останнього піднесення боротьби за вихід України зі складу СРСР, які почалися на початку Другої світової війни і продовжувалися до п’ятдесятих років, союзне керівництво не визнало за національну боротьбу. Визнати ту боротьбу війною за самостійність України – означало необхідність або відразу надати Україні статус самостійної держави, або поставити це питання на обговорення українців, що теж привело б до відокремлення. Оскільки союзне керівництво з його великодержавними шовіністичними головами вихід України з Союзу вважало для себе втратою, остільки воно не могло цього допустити: воно охрестило національно-визвольну боротьбу бандитизмом і почало проти Української Повстанської Армії діяти, як проти бандитів... Відсутність свободи слова і друку для народу і наявність таких свобод в руках КПРС дала партії можливість замовчати масштаби визвольної боротьби, перекрутити її зміст, втлумачити в голови українців Східної, особливо Лівобережної України, зовсім невірне уявлення про цю боротьбу”⁸¹.

Найґрунтовнішу програму самостійницького державотворення запропонував Український національний фронт (УНФ) Дмитра Квечка та Зіновія Красівського, який діяв переважно на західних теренах УРСР в 1964–1967 рр.⁸² У багатьох документах УНФ, насамперед у “Програмових вимогах українського Національного Фронту”, зазначено, що кінцевою метою боротьби є розпад СРСР, та утворення Української самостійної держави в її етнічних межах. Члени УНФ вважали, що, згуртувавши свідомі елементи суспільства в політичну організацію, пропагуючи її завдання і цілі в підпільному журналі “Воля і Батьківщина” та провівши референдум щодо виходу з СРСР, можна досягти мети. У незалежній Україні належало ліквідувати комуністичний тоталітарний режим, розпустити КПУ, ЛКСМУ та піонерську організацію, націоналізувати їх майно, побудувати державу загального інтересу, де панували б народовладдя, соціальна справедливість, свобода, право. Суспільство мало б стати асоціацією вільних громадян із представницькою владою, сформованою шляхом вільних виборів з кількох кандидатів на багатопартійній основі. Гарантувалися свобода друку, слова, думки, переконань, віри й світогляду⁸³.

УНФ викривав брехливі й цинічні компартійно-пропагандистські звинувачення ОУН–УПА у вислужництві, співпраці з нацистами, мордуванні невинних радянських людей. Підпільники пропонували порівняти втрати радянського карально-гнобительського апарату та його “невинних” запродавців з масовими вбивствами руками нацистів і більшовиків. “Жертви бандерівців” часто були результатом провокаторської тактики окупантів, зокрема, й справою спеціальних енкаведистських загонів, що діяли під виглядом вояків УПА. Прикладом подібної тактики УНФ вважав знищення енкаведистами Галана, Костельника та багатьох інших

1-ої наради Спілки боротьби за демократизацію // Там само. – С. 36–43; Аудіоінтерв’ю Юрія Зайцева з Левком Лук’яненком 27.03.2010 р.

⁸¹ Розширений проект програми УРСС. – С. 20.

⁸² Докладніше див.: Український національний фронт: Дослідження, документи, матеріали / [упор. М. Дубас, Ю. Зайцев]. – Львів, 2000. – 680 с.

⁸³ Програмові вимоги Українського Національного Фронту (Проект) // Воля і Батьківщина. – 1965. – Ч. 5. – Лютий. – С. 1–12; ГДА СБУ, м. Івано-Франківськ. – Спр. 7536 П. – Т. 15. – Арк. 243–259; Аудіоінтерв’ю Юрія Зайцева з Дмитром Квечком 3.04.1997 р.

лояльних до режиму осіб. А “спорадичні розправи бандерівців з донощиками і провокаторами” не здатні заплямувати визвольних змагань українського народу⁸⁴.

Українська загальнонародна організація (УЗНО) була створена дванадцятьма патріотами України 7 січня 1961 р. в с. Солукові Долинського району на Івано-Франківщині за ініціативою колишнього керівника підпільної молодіжної організації ОУН “Нескорені” (1951–1959) Миколи Крайника (“Привида”) та колишнього станичного ОУН Григорія Диндина (“Воробця”). Восени 1964 р. було встановлено контакт з Українським національним фронтом і невдовзі УЗНО перейменували в УНФ. Організація видавала машинописні журнали “Прозріння”, “Український вісник” та “Інформаційний бюлетень”. Проіснувала вона до 1991 р., понад 200 учасників цієї організації діяло у 15 областях України⁸⁵.

У програмних документах УЗНО (УНФ-2) головною метою було визначено проголошення Української самостійної держави шляхом виходу України з СРСР відповідно до 14-ї статті Конституції УРСР. Форма реалізації цього права – всенародний референдум. Для агітації за його проведення і створювалася підпільна організація, яка зобов’язалася використовувати у своїй діяльності лише мирні, конституційні засоби. Після здобуття самостійності в Україні мало бути побудоване вільне й демократичне суспільство політичної рівноправності, соціальної справедливості й національної рівності. Гарантувалися свобода слова, друку, зборів, демонстрацій, віросповідань, прав людини, проведення вільних виборів, відкритість і незалежність судів. У сфері міжнародних відносин УЗНО обіцяла допомогти євреям у їх боротьбі за виїзд в Ізраїль, кримським татарам – за повернення на Батьківщину, полякам – за національне шкільництво та повернення костелів.

Дві студентські таємні організації – Український національно-визвольний фронт Зоряна Попадюка (1968–1973) та група Степана Слуки з історичного факультету Львівського університету (1972–1973) також виступали за здобуття Україною державної незалежності. Вірогідним вважали і розпад СРСР. У вільній державі мав бути встановлений демократичний суспільний устрій, а проголошені політичні свободи – наповнені реальним змістом. Діяльність КПРС пропонували заборонити.

Підписаний у Гельсінкі 1 серпня 1975 р. Заключний Акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі, невдовзі опублікований в СРСР, зродив надії на можливість критики радянської системи, а звідси – й її удосконалення. Для нагляду за дотриманням в СРСР міжнародних засад демократичного, цивілізованого суспільства першою (12 травня 1976 р.) виникла Московська Гельсінкська група, а слідом за нею (9 листопада 1976 р.) – Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод. Українську Гельсінкську групу (УГГ) утворили, відкрито вказавши свої прізвища й адреси, десять членів-засновників із різних регіонів України, а очолив її відомий письменник, колишній секретар парткому СПУ Микола Руденко⁸⁶. Але сподівалися на дотримання СРСР міжнародних угод намарно.

⁸⁴ Джерело нашої сили // Воля і Батьківщина (Підпільний машинописний журнал УНФ. Оригінал.). – 1966. – Ч. 13. – С. 5.

⁸⁵ Докладніше див.: Українська загальнонародна організація (УНФ–2). Дослідження, документи, матеріали. У 2 т. / [упор. і відп. ред. Ю. Зайцев]. – Львів: Афіша, 2005. – Т. 1. – 704 с.

⁸⁶ Український правозахисний рух: Документи й матеріали Української Громадської Групи сприяння виконанню Гельсінкських Угод. – Торонто; Балтимор: Смолоскип, 1978. – С. 10–14.

Майже всі члени-засновники УГГ, а згодом і ті, хто вступав до УГГ, були ув'язнені⁸⁷. Однак діяльності вони не припинили. У зверненні 18 українських політв'язнів (літо 1979 р.), 11 з яких були членами УГГ, акцентовано: “Мета руху – вихід України зі складу т. зв. СРСР і створення незалежної демократичної української держави”⁸⁸. На відміну від інших правозахисних груп у СРСР УГГ не саморозпустилася, а 1988 р. на її основі утворилася Українська Гельсінкська спілка.

Остерігаючись нових репресій, УГС спершу не ставила питання про вихід України з СРСР, а вважала пріоритетом захист національних прав, зокрема права націй на самовизначення, яке для України означало відновлення державності. Подальше співжиття народів СРСР УГС уявляла “єдино можливим у формі конфедерації незалежних держав”⁸⁹. Щоправда, вже з вересня 1989 р. УГС почала відкрито пропагувати ідею усамостійнення України⁹⁰.

Реалізувати ідею Української самостійної соборної держави в 1989–1991 рр. зумів Народний рух України, який не лише акумулював політичні й духовні надбання попередників, а й консолидував усі державотворчі сили, тобто став тією громадською організацією, якій було під силу виконання програмних положень УГС. Виник він на хвилі невдоволення народу кризовими явищами в СРСР. КІРС зробила чергову спробу реформувати тоталітарну систему, проголосивши перебудову, гласність, ринкові відносини в економіці, політичний плюралізм, суверенітет республік, однак в оновленій союзній державі. Такі суспільні процеси лише стимулювали радикальні перетворення⁹¹. Група київських письменників та науковців за прикладом народних фронтів у прибалтійських республіках вирішила створити й в Україні подібну організацію. Назвали її Народним рухом України за перебудову (НРУ). Проект програми її діяльності після деякого коригування в ЦК КПУ 16 лютого 1989 р. був опублікований в органі СПУ газеті “Літературна Україна”. У ньому зазначалося, що “Рух визнає керівну роль Комуністичної партії в соціалістичному суспільстві”, проголошувалася мета домогтися суверенітету України, але стосувалося це лише економіки. Водночас йшлося про “відродження та зміцнення на ленінських засадах справжньої федерації суверенних союзних республік”⁹². Мабуть, без подібних ритуальних реверансів на адресу КІРС Програма в республіканському часописі не з'явилася б.

Першу установчу конференцію регіональної організації НРУ 7 травня 1989 р. провели львівські рухівці⁹³. В одностайно схваленій програмі її діяльності констатувалося, що “організація виступає за відновлення державного суверенітету рес-

⁸⁷ Див.: Зайцев Ю. Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод / Ю. Зайцев // Довідник з історії України. – С. 914–916.

⁸⁸ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. – Т. 3. – С. 374.

⁸⁹ Українська Гельсінкська Спілка. Деклярація принципів // Самостійник. – 1988. – Ч. 5–6 (14–15). – С. 24.

⁹⁰ Див.: Зайцев Ю. Українська Гельсінкська спілка / Ю. Зайцев // Довідник з історії України. – С. 910–911.

⁹¹ Голубець М. Народний Рух України. Львівщина. Рік перший / М. Голубець. – Львів: ПОЛІП, 1998. – С. 5–9.

⁹² Програма Народного руху України за перебудову: Проект // Літературна Україна. – 1989. – 16 лютого.

⁹³ Див.: Зайцев Ю. Генеза Народного руху України: Львівська організація / Ю. Зайцев // Український історичний журнал. – 2010. – № 4. – С. 143–155.

публіки, проти будь-якої монополії на політичну владу, бореться за запровадження інституту громадянства Української РСР, гарантію права за вільну еміграцію, скасування всіх форм цензури, республіканську власність на засоби виробництва, природні та матеріальні ресурси, зрівняння у правах усіх видів власності, відновлення національної символіки як історичної й культурної пам'яті народу, об'єктивне висвітлення замовчуваних та незаслужено забутих періодів в історії й культурі України". Декларація містила також тезу щодо "перетворення СРСР у союз суверенних республік на засадах федерації"⁹⁴, хоча вона й дисонувала з самим духом документа.

8–10 вересня 1989 р. у Києві відбувся установчий з'їзд НРУ. Оновлена програма проголошувала головною метою "побудову в Україні демократичного й гуманного суспільства, в якому буде досягнуто справжнього народовладдя..., створення суверенної Української держави, яка будуватиме свої взаємини з іншими республіками СРСР на підставі нового Союзного Договору"⁹⁵. Тези про керівну роль КПРС у ній вже не було. На других всеукраїнських зборах НРУ 25–28 жовтня 1990 р. знято з назви Руху слова "за перебудову", чіткіше окреслено його мету: вихід України з СРСР, усунення КПРС від влади, відмова від укладення нового Союзного Договору⁹⁶. Рух перетворився в реальну альтернативу КПРС, послідовного адепта державної незалежності України.

Значне представництво у Верховній Раді УРСР членів та прихильників НРУ, дванадцяти колишніх політв'язнів, членів УГС та інших громадських організацій забезпечило ухвалення 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України, в якій зазначалося: "Верховна Рада Української РСР ... проголошує державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах"⁹⁷.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Акт проголошення незалежності України, підтверджений Всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 року. А 8 грудня 1991 р. лідери Білорусі, Росії та України Станіслав Шушкевич, Борис Єльцин і Леонід Кравчук підписали угоду про ліквідацію СРСР. Здійснилася мрія українського народу щодо здобуття самостійної соборної Української держави.

Національна ідея, на жаль, ще не стала стрижнем державної ідеології, нечітко засвоєна як проект майбутнього. Тому й сьогодні актуальними є звернені до молоді слова духовного світоча нації Івана Франка: "Перед українською інтелігенцією відкриється тепер, при свободніших формах життя..., величезна дійова задача – витворити з величезної етнічної маси українського народу *українську націю*, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла, та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшім темпі

⁹⁴ Декларація Львівської регіональної організації НРУ // Віче. – 1989. – № 1.

⁹⁵ Програма Народного руху України за перебудову // Сучасність. – 1989. – Ч. 12. – С. 169; Діденко Ю. Народний рух України у державотворчих процесах України (1989–2002) / Ю. Діденко. – Одеса: Астропринт, 2006. – С. 35.

⁹⁶ Ухвала Других Всеукраїнських зборів Руху // Вісник Руху. – 1990. – Ч. 7. – С. 64–65.

⁹⁷ Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.

загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і як сильна держава не може остоятися”⁹⁸.

Iurii Zaitsev. The evolution of the Ukrainian national idea from 19th to the 20th century

As formulating the progressive ideology, understood as the sytem of the views on the past, present and future of Ukrainian people, remains timely for independent Ukraine, the article proposes a short retrospective review of the origin, development and attempts to realize Ukrainian national idea, and, in particular, its core part, the spiritual basis of the liberation struggle and independent statebuilding.

Key words: national idea, Ukrainian independence, clandestine organization, liberation struggle, UNR, OUN, UPA, opposition.

Юрий Зайцев. Эволюция украинской национальной идеи (XIX–XX век)

В связи с актуализацией проблемы формирования идеологии развития независимой Украины как системы взглядов на её прошлое, настоящее и будущее, предложен краткий ретроспективный обзор возникновения, совершенствования и попыток реализации национальной идеи, в частности её ключевой составляющей – духовной основы освободительной борьбы и самостоятельного государственного строительства.

Ключевые слова: национальная идея, независимость Украины, подпольная организация, тоталитарная система, освободительная борьба, УНР, ОУН, УПА, оппозиционное движение.

⁹⁸ Франко І. Одвертий лист до галицької молодіжі / І. Франко // Націоналізм: Антологія / [упор. О. Проценко, В. Лісовий]. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 174.